

Етнографічні групи лемків, бойків та гуцулів у сучасній історіографії

Мусієнко І. В.

Мусієнко І. В. Етнографічні групи лемків, бойків та гуцулів у сучасній історіографії. Стаття присвячена розгляду в сучасній історіографії проблем історії етнографічних груп українців – бойків, лемків, гуцулів. Проаналізовано доробок окремих дослідників та етапи розвитку наукових студій. Вказано, що не зважаючи на існуючу наукову літературу, що обґрунтовано визначає статус вказаних етнографічних груп як складову українців, продовжують існувати міфи про окремий русинський етнос. Отже політичне русинство – проєкт організації сепаратистського руху.

Ключові слова: бойки, гуцули, етнографічна група, історіографія, лемки, політичне русинство, русини.

Мусієнко І. В. Этнографические группы лемков, бойков и гуцулов в современной историографии. Статья посвящена рассмотрению в современной историографии проблем истории этнографических групп украинцев – бойков, лемков и гуцулов. Проанализированы научный вклад отдельных ученых и этапы развития научных исследований. Указано, что несмотря на существующую научную литературу, которая обоснованно определяет статус этих этнографических групп как составляющую украинства, продолжают существовать мифы об отдельном русинском этносе. Таким образом политическое русинство – это проект организации сепаратистского движения.

Ключевые слова: бойки, гуцулы, этнографическая группа, историография, лемки, политическое русинство, русины.

Musiienko I. Ethnographical groups of the Lemkos, Boykos and Hutsuls in a modern historiography. The article considers the problems of the history of ethnographical groups of Ukrainians - Boykos, Lemkos and Hutsuls in a modern historiography. Analyzed the scientific contribution of some scholars and development stages of research. It was pointed out that despite the existing scientific literature that reasonably defines the status of these ethnographic groups as a component of Ukrainians, myths about separate rusyn ethnos exist. Thus political rusynism is a project of the organization of separatist movement.

Key words: Boykos, Hutsuls, ethnographical group, historiography, Lemkos, political rusynism, Ruthenians.

Сучасна історична наука досліджує не лише окремі етноси в цілому, а й етнографічні групи у їхньому складі, що зберігають діалектичні відмінності та особливості традиційної матеріальної та духовної культури. Особливу увагу дослідників привертують етнографічні групи українців у Карпатському регіоні, а саме лемки, бойки, гуцули. Наукові дослідження цих груп українців, частина яких до того ж проживають за межами України, мають інтердисциплінарний характер, ними займаються історики, етнологи, мовознавці, культурологи – як українські, так і зарубіжні. На жаль, сьогодні в Україні етнічні процеси з важливою науковою проблемою часто перетворюються на засоби політичної боротьби, спрямовані на протиставлення її окремих регіонів. Зокрема, у новітній історіографії більше місця посідає тема «політичного русинства», ніж аналіз особливостей матеріальної й духовної культури українських етнографічних груп.

Історіографія проблем історії та культури етнографічних груп лемків, бойків і гуцулів, їхньої етнічної ідентичності та виникнення «політичного русинства» побіжно висвітлювалася в окремих працях сучасних українських дослідників [1, 6, 7, 16, 21, 26, 32, 33, 45, 46], однак узагальнююче дослідження з цієї тематики відсутнє, що й визначило актуальність даної роботи. Не претендуючи на повне висвітлення цієї широкої наукової теми, запропонована праця має на меті частково заповнити цю лакуну.

Сучасні дослідження вказаної тематики опираються на наукову спадщину українських та зарубіжних науковців XIX – початку XX ст. І. Фогорошія, П. Й. Шафарика, І. Вагилевича, О. Бодяньського, Я. Головацького, О. Духновича та інших. Наприкінці XIX ст. завдяки невтомній діяльності В. Гнатюка, І. Франка, З. Кузеля етнологічні студії західноукраїнських земель набули стрімкого розвитку. Цією проблемою опікувалися й видатні представники української науки з Наддніпрянщини, зокрема, П. Чубинський та Ф. Вовк. Своїм науковим доробком антрополог Ф. Вовк довів існування єдиного антропологічного типу українців, при збереженні окремих територіальних особливостей [37, с. 172-175]. Ґрунтовний аналіз наукової спадщини вчених XIX ст. міститься в історіографічних розвідках В. Білоуса та Я. Дашкевича [3, 13, с. 389-404].

Величезний матеріал з історії, культури та етнографії гуцулів, бойків, лемків відкривають нам наукові студії австрійських учених Б. Гакета та Р. Ф. Кайндля. Одна з найвідоміших праць Р. Кайндля – «Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази» [18]. Д. Дорошенко називав цього чернівецького професора «найзаслуженішим і найпродуктивнішим німецьким дослідником життя українського народу в Австро-Угорщині». Кайндль, котрий хоча і стояв на позиціях німецького культуртрегерства, аргументував автохтонність місцевого

українського населення, навів чисельні факти, що підтверджували самобутність та багатство його культури. Інший австрієць Г. І. Бідерманн у своїх працях [53-54], переконливо доводив, що основою спроб як правлячих кіл Росії, так і польських політичних кіл схилити українців на свій бік, стало заперечення права українців бути самодостатньою нацією (*eine Nation für sich sein*). Зростання тиску з боку цих сил він пояснював намаганням втримати владу над українцями, які в цей час динамічно стверджувалися як окрема нація. Одночасно науковець виступив із критикою австрійського уряду за самоусунення від розв'язання українського питання і нерозуміння його важливості. Творчий доробок Г. І. Бідерманна став об'єктом вивчення львівського науковця А. Вовчака [10].

У радянський період найбільш плідною для досліджень виявилася доба «українізації», однак її розвиток був примусово загальмований на початку 30-х рр. XX ст. Радянська історіографія під тиском комуністичної ідеології залишила поза увагою складні проблеми історії та формування ідентичності етнографічних груп українців, роблячи наголос на більш «безпечних» темах – культурі та побуті. У 1972 р. в Москві була видана перша збірка праць радянських учених, присвячених цим питанням [20], однак і вона викликала невдоволення цензури, стала предметом розгляду Закарпатського обкому компартії України, керівництво якого обвинуватило авторів у «перекрученнях, ідеалізації минулого, некритичному ставленні до антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій» [49, с. 399-401]. Окремі оригінальні статті радянських науковців з проблем етнології карпатського регіону містилися в збірках «Культура та побут населення українських Карпат» [22], що видавалися за результатами конференцій в Ужгородському університеті.

На зламі епох у часи перебудови в українській історіографії з'явилися узагальнювальні розвідки історії та культури Бойківщини та Гуцульщини [4, 12]. Українська діаспора видала ґрунтовне двотомне дослідження, присвячене лемкам і Лемківщині [25].

Якісно новий етап розвитку української історіографії розпочався зі здобуттям Україною незалежності, що характеризувався відкриттям доступу до призабутого або забороненого наукового доробку українських істориків та етнологів, а також студій діаспори та зарубіжних фахівців. Перед українськими дослідниками постали складні завдання щодо вироблення сучасного дослідницького інструментарію, корекції теоретичної бази та методології, застосування новітніх досягнень світової історичної науки, оновлення термінологічного арсеналу.

90-ті рр. XX ст. ознаменувалися виходом у світ ряду ґрунтовних монографій [7, 15, 24, 25, 30, 31], а також започаткуванням серій періодичних видань з проблем етнології та етнографії. Плідних

результатів на ниві української етнології здобули українські науковці академічних установ НАН України: Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (Київ), Інституту народознавства (Львів), а також учені кафедри етнології Київського національного університету. Всебічні дослідження вказаної тематики проводять колективи кафедр етнології Львівського та Чернівецького національних університетів.

Важливе місце в роботах сучасних українських науковців займають проблеми, що фактично не досліджувалися в радянській історіографії, зокрема формування та чисельність української діаспори. Вивчення етнічного складу та змін чисельності населення України здійснили М. Дністрянський, В. Євтух, В. Наулко, В. Скляр [14, 16, 36, 40, 41]. З січня 2002 р. в Національному університеті "Острозька академія" діє як структурний підрозділ Інститут досліджень української діаспори. Його вчені під керівництвом директора А. Є. Атаманенко координують закордонні зв'язки та довгострокові наукові проекти.

Проблеми історії етнографічних груп українців та української діаспори перебувають у центрі наукових інтересів учених, що працюють у діаспорі – Л. Винара (США), М. Мушинки та М. Сополіги (Словаччина) [9, с. 21-30; 34, с. 326-333; 42, с. 5-20]. Цінність їхніх досліджень полягає в тому, що вони мають змогу показати окремі проблеми «зсередины», ввести до наукового обігу мемуаристику, архівні матеріали, котрі перебувають за кордоном.

Вагомий науковий доробок у галузі історії лемків ХХ ст. та проблем формування їхньої етнічної ідентичності належить польському професору українського походження Б. Гальчаку [56-57]. У трьохтомній монографії професора Р. Дрозда (також українця за походженням) всебічно висвітлена політика керівництва Польщі щодо українського населення [55].

Закордонні науковці, що протягом ХХ ст. концентрували свої зусилля переважно в галузі русистики, досить мало приділяли уваги як українству в цілому, так і його етнографічним групам, у тому числі й особливостям формування регіональної, або етномовної ідентичності за регіонами України [38]. Першим цю негативну тенденцію порушив австрійський науковець А. Капелер, використовуючи метод порівняльного аналізу, досліджує український національний рух у Галичині та Наддніпрянській Україні, спираючись на трифазову схему-періодизацію М. Гроха [19; 58, S. 72]. Проведений ученим порівняльний аналіз українського національного руху обох етнорегіонів дав можливість з'ясувати особливості, соціальний склад, чинники, які прискорювали або гальмували процеси національної консолідації, утвердження української ідентичності.

Винятком також може слугувати двотомне мюнхенське видання 1997 р. «Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen

Südosteuropas» (Бібліографічний довідник етнічних груп Південно-Східної Європи), котре містить статті про групи українства, де вказується, що лемківський та бойківський діалекти є діалектами української мови [52, С. 321].

На сьогодні назріла нагальна потреба в тісній координації зусиль науковців України, діаспори, європейських країн у вивченні складних проблем історії, етнополітичних процесів, формування ідентичності етнографічних груп українства, що проживають у Східній Європі. Важливою складовою формування етнічної ідентичності є територіальне розмежування (т. зв. ареал етносу). Через те, що українські території перебували в складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської – українське населення відзначалося територіальною дифузією, що призвело до появи локального територіального розмежування і, зрештою, локальної етнічної ідентичності [47].

Отже, українці не є винятком серед європейських народів, бо характерною ознакою європейських етносів є збереження регіональної особливості окремих етнографічних груп. На формування й збереження особливостей матеріальної й духовної культури етнографічних груп українства впливали географічні чинники, зокрема розселення в гірських та передгірських районах Карпат. Гірські етнографічні групи лемків, бойків, гуцулів до сих пір зберігають регіональні особливості в культурі. Однак самотність цих українських етнографічних груп не заперечувала їхні спільні етновизначальні ознаки та належність до спільного українського кореня.

Окрім географічних чинників, на збереження етнографічної особливості українських Карпат вплинули й політичні чинники. Так, відсутність єдиної української держави мало наслідком те, що, наприклад, угорська влада толерувала русинів, як етнос, окремий від українців.

За визначенням українського дослідника В. Г. Балущка етнонім «русин» зберігався як самоназва для всього українського населення до початку XVIII ст., у Галичині до XIX ст., а в Закарпатті – до середини XX ст. [2, с. 20-21] Цей етнонім був витіснений загальновизнаним етнонімом «українець».

Під час Другої світової війни, у 1944 р., переважаюче за чисельністю українське населення Холмщини, Підляшшя, Надсяння й Лемківщини вимагало приєднання їх до України, наголошуючи: «Нам нікуди їхати, у нас Україна тут». М. Хрущов з приводу цього написав доповідню Сталіну з пропозицією створити Холмську область у складі України, планувалося також включити територію Західної Галичини до Дрогобицької області [39, с. 274-278, 353, 363-369]. Однак в Москві доля цих земель була вирішена інакше. Внаслідок примусового виселення українців 22 тисячі квадратних кілометрів етнічної української території так званого Закерзоння залишилися без українців, а 757 тис. українців були позбавлені можливостей проживати на рідній землі [39, с. 356].

Термін «русинська мова» зберігається лише як стара назва української в діаспорі. Однак ідеологи політичного русинства намагаються нав'язати його сучасним закарпатцям. Вони визначають «русинську мову» як четверту східнослов'янську мову, а не як діалект української. Так звані «русинські діалекти» поділяються на карпатські, що мають дещо менші відмінності від літературної українській мови, та паннонійські. Вони розповсюджені в Україні на Закарпатті, у Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії, Хорватії, сербському краї Воєводина, а також серед української еміграції США та Канади. Спільної літературної мови для них не існує, вони мають велику кількість польських, словацьких та угорських запозичень. Частина інтелігенції, що оголошує себе «русинами», у якості літературної мови почала впроваджувати російську, частина – українську, треті – намагалися створити літературну русинську мову на народній основі. Отже так звана «русинська мова» в даному випадку не може бути етнодиференціуючою ознакою. Офіційно з політичних мотивів, а зовсім не з наукових міркувань, так звана «русинська мова» визнана у Сербії та Словаччині як мова меншин. У 1995 р. в Словаччині був кодифікований варіант так званої «літературної русинської мови», що має понад 80% спільної з українською мовою лексики.

Однак абсолютна більшість представників українських етнографічних груп лемків, бойків, гуцулів, за переписом 2001 р. (99,9%), визнали рідною українську мову [41, с. 496-515]. Отже діалектичні відмінності не заважають представникам цих етнографічних груп самоідентифікуватися за мовою до українства, відчуваючи себе, за влучним зауваженням І. Фаріон, «кронами на розлогому українському дереві» [48].

У сучасній етнології вирізняються чотири рівні ідентичності – 1) рівень етнографічний; 2) рівень регіональний; 3) загальноетнічний; 4) загальнонаціональний. Наприклад гуцул – буковинець – українець – громадянин України. У ієрархії ідентичності належність до етнографічної групи не суперечить належності до українства. «Політичне русинство» руйнує ієрархію ідентичності в середині етногрупи, бо русинів представляють не регіональною групою українців, а окремим етносом, або, за виразом Я. Дашкевича, скоріш псевдоетносом [35], чим протиставляють загальноукраїнській ідентифікації. «Політичне русинство» не має жодного відношення до аналізу особливостей етнографічних груп Закарпаття.

Політичне русинство ініційоване на початку 90-х рр. ХХ ст. як проєкт сепаратистських рухів у країнах Східної Європи. Так, президент організації «Русь» у Молдові С. Суляк розробив теорію існування етносу «руснаків», котрі, на його думку, є, так як і всі русини, особливою етнічною групою російського народу, поряд з великоросами, малоросами та білоросами [43; 27, с. 118-124]. Сучасне

русинство активно підтримується російськими колами (політично та фінансово) та деякими представниками русинського руху в Канаді, зокрема канадським професором Торонтського університету П. Р. Магочієм (до речі, його прізвище часто згадують у контексті співпраці зі спецслужбою соціалістичної Чехословаччини) [28].

Таким чином, аналіз історіографії засвідчує про важливість дослідження наукової проблеми етнографічних груп українців Карпатського регіону. Не зважаючи на існуючу солідну наукову літературу, що цілком обґрунтовано визначає статус цих етнографічних груп як складову українців, у науковій, а ще більше в публіцистичній та псевдонауковій літературі продовжують існувати міфи про окремий русинський етнос. Проблема політичного русинства немає нічого спільного з реальними етнічними процесами. Вироблення єдиних підходів та критеріїв у дослідженні карпатських етнографічних груп українців з боку науковців з України та сусідніх з нею держав, насамперед Польщі та Словаччини, має надзвичайно важливе наукове значення.

Примітки

1. *Арсени П.* Дослідники Гуцульщини / П. Арсени // Шашкевичіана. – Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – Вип. 1-2.
2. *Балушок В. Г.* Етногенез українців: критерії появи етносу / В. Г. Балушок // Матеріали до української етнології. – Київ, 2004. – Вип. 4 (7).
3. *Білоус В.* Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. / В. Білоус. – Львів, 2000.
4. *Бойківщина.* Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983.
5. *Бойко І.* Деякі аспекти етнографічного районування українців південних схилів Карпат / І. Бойко // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2008. – Вип. 27.
6. *Борисенко В.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років / В. Борисенко. – К., 2002.
7. *Борисенко В., Вишневська Г., Гаврилюк Ю., Головат Гнатюк І.* Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження юк В., / В. Борисенко, Г. Вишневська, Ю. Гаврилюк, В. Головатюк, І. Гнатюк. – Київ, 1997.
8. *Ванат І.* Політичний русинизм: коріння і паростки / І. Ванат // Українські Карпати. – Ужгород, 1993.
9. *Винар Л.* Дослідження української діаспори: вибрані проблеми / Л. Винар // Наукові записки. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5.
10. *Вовчак А.* Германн Ігнатій Бідерманн і його праця про українців Закарпаття / А. Вовчак [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:OuGZB2wgGn>

- MJ:www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/37/publikaciji.rtf.ua.
Доступ – 27.07.2010
11. *Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К., 1991.
 12. *Гуцульщина.* Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987.
 13. *Дашкевич Я.* Закарпаття в українській етнографічній науці 40-60-х рр. XIX ст. / Я. Дашкевич // Народознавчі зошити. – Львів, 2003. – № 3–4.
 14. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. Дністрянський. – Львів, 2006.
 15. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат:* У 4 т. – Львів, 1999. – Т. 2: Етнологія та мистецтвознавство.
 16. *Євтух В. Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К., 2004.
 17. *Зан М.* Формування Української політичної нації і проблема русинства на Закарпатті / М. Зан // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2002. – Вип. 12.
 18. *Кайндль Р. Ф.* Гуцули: їх життя, звичаї та народні переказ / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці, 2000.
 19. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів, 2005.
 20. *Карпатский сборник: труды Международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей.* – Москва, 1972.
 21. *Кожолянюк Г.* Етнологічна наука в Україні на початку XXI ст.: проблеми й перспективи / Г. Кожолянюк // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2004. – Т. 1 (17).
 22. *Культура та побут населення українських Карпат: матеріали республіканської наукової конференції.* – Ужгород, 1973.
 23. *Лаврук М. М.* Гуцули Українських Карпат: Етнографічне дослідження / М. М. Лаврук. – Львів, 2005.
 24. *Лемківщина:* У 2 т. – Т. 1. Матеріальна культура. – Львів, 1999; Т. 2. Духовна культура. – Львів, 2002.
 25. *Лемківщина: Земля – люди – історія – культура.* – Т. I–II. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988.
 26. *Любчик І.* Національна самоідентифікація лемків на тлі етнополітики Польщі та Чехословаччини в 30-х роках XX століття / І. Любчик // Київська старовина. – 2007. – № 5.
 27. *Мандебура-Нога О.* Етнологія як інструмент провокації: у зв'язку із книгою С. Г. Суляка «Осколки святой Руси» / О. Мандебура-Нога // Наукові записки. – Київ, 2005. – Вип. 27.

28. *Магочій П.* Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / П. Магочій. – Ужгород, 2006.
29. *Малець О.* Політичне русинство в ідеології і практиці сучасних політичних партій і рухів // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.) / О. Малець. – Ужгород, 1997.
30. *Макар Ю. І.* Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: Історико-політична проблематика / Ю. І. Макар. – Львів, 2003.
31. *Мигович І. І., Макара М. П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород, 2000.
32. *Миллер А.* Влияние внешних факторов на формирование национальной идентичности галицийских русинов / А. Миллер // Третій міжнародний конгрес українців, [Харків], 26-29 серпня 1996 р.: Філософія. Історія культури. Освіта. – Харків, 1996.
33. *Монолатій І. С.* Етнонаціональні спільноти Галичини (1867–1914 рр.): теоретико-методологічні засади історико-етнологічне дослідження / І. С. Монолатій // Вісник. – Івано-Франківськ, 2005. – Вип. 9.
34. *Мушинка М.* Закарпатські русини-українці в Західній Чехії // Українські Карпати. – Ужгород, 1993.
35. *Наконечний Є. П.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є. П. Наконечний. – Львів, 2001.
36. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К., 1998.
37. *Орехова О.* Етнографічні експедиції Федора Вовка на Буковину / О. Орехова // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2003. – Вип. 5.
38. *Пушкарева Н. Л.* Этнография восточных славян в зарубежных исследованиях (1945–1990) / Н. Л. Пушкарева. – Санкт-Петербург, 1997.
39. *Сергійчук В.* Етнічні межі та державний кордон України / В. Сергійчук. – Київ, 2000.
40. *Скляр В.* Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. / В. Скляр. – Харків, 2009.
41. *Скляр В.* Міф про 130 етносів та реалії етнічного складу населення України / В. Скляр // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2007. – Т. ХІХ.
42. *Сополига М.* До питань етнічної ідентифікації та сучасних етнічних процесів українців Пряшівщини / М. Сополига // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 3.
43. *Суляк С.* Осколки Святой Руси. Очерки этнической истории руснаков Молдавии / С. Суляк. – Кишинев, 2004.

44. *Тиводар М.* Етноісторичний і етнокультурний розвиток українців Закарпаття / М. Тиводар. – Carpatica-Carpatika. – Вип. 6 – Ужгород, 1999.
45. *Турій О.* Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване «старорусинство») / О. Турій // Третій міжнародний конгрес українців, [Харків], 26-29 серпня 1996 р. – Харків, 1996. – Ч. 1.
46. *Турчак О. В.* Етнічна ідентифікація лемків: науковий та політичний аспекти проблеми / О. В. Турчак // Відродження української державності: проблеми історії та культури, міжнар. наук. конф. (1996, Одеса). – Одеса, 1996. – Ч. 1.
47. *Український соціум.* – Київ, 2005.
48. *Фаріон І.* Національно-етнічна ідентичність – основа буття (лемки як етнічна група в мозаїці українства) / І. Фаріон // Актуальні напрями дослідження Лемківщини: історія, постаті, говір. – Львів, 2008.
49. *Федотова О. О.* Карпатське населення під кутом зору радянської цензури (70-ті рр. XX ст.) / О. О. Федотова // Зб. наук. праць науково-дослідного інституту українознавства. – Київ, 2008. – Т. XX.
50. *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1982. – Т. 36.
51. *Холмщина і Підляшся.* Історико-етнографічне дослідження / Під ред. В. П. Борисенка. – К., 1997.
52. *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas.* – В. 1-2. – München, 1997.
53. *Bidermann H. I.* Die ruthenische Nationalität und ihre Bedeutung für Oesterreich / H. I. Bidermann // Separatabdruck aus der Donau-Zeitung. – Wien, 1863.
54. *Bidermann H. I.* Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte / H. I. Bidermann. – Innsbruck, 1862–1867. – Teil 1-2.
55. *Drozd R.* Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / R. Drozd. – Т. I–III. – Słupsk; Warszawa, 2000–2007.
56. *Halczak B.* Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989 / B. Halczak, R. Drozd. – Zielona Góra; Słupsk, 2010.
57. *Halczak B.* Problemy tożsamości narodowej Łemków / B. Halczak // Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Legnica; Zielona Góra, 2007.
58. *Kappeler A.* Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert / A. Kappeler // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. 1. Aufl. – Baden-Baden, 1993.